

Preobrazba grada Rijeke za vrijeme uprave Giovannija de Ciotte (1872.-1896.)

Kalac, Marino

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:937319>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Marino Kalac

Preobrazba grada Rijeke za vrijeme uprave Giovannija de Ciotte (1872. – 1896.)

(ZAVRŠNI RAD)

Preddiplomski studij: Engleski jezik i književnost; Povijest

Mentorica: doc.dr.sc. Andrea Roknić Bežanić

Rijeka, rujan 2021.

Sadržaj

UVOD	1
1. Giovanni de Ciotta – vojna i politička karijera.....	3
2. Rijeka u 19. stoljeću – do Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868.	4
3. Ciottina vizija nove Rijeke – osnivanje tehničkog ureda i izrada urbanističkog plana.	5
4. Izgradnja riječke luke i industrije – temelj za provedbu Ciottine vizije	7
5. Arhitektura – Značajni građevinski projekti.....	9
5.1. Zgrada kraljevskog pomorskog Gubernija	9
5.2. Palača Jadran	10
5.3. Velika tržnica i tržnica na Brajdi	11
5.4. Palača Modello – projekt od posebne važnosti za gradonačelnika.....	14
5.5. Novo gradsko kazalište i neplanski nastanak pučkog kazališta Teatro Fenice.....	14
5.6. Filodrammatica	17
5.7. Guvernerova palača i jačanje ugarskog utjecaja u Rijeci.....	19
5.8. Gradnja zgrade hrvatske gimnazije na Sušaku	20
6. Demografske promjene – porast stanovništva i promjene u narodnosnom sastavu Rijeke.....	22
7. Talijanizacija i mađarizacija Rijeke	24
ZAKLJUČAK.....	25
BIBLIOGRAFIJA.....	26

UVOD

Grad Rijeka je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i osnutka riječkog Provizorija 1870. *de facto* postao dio Ugarske, iako je službeno bio samo pod upravom vlade u Budimpešti. Privremeno stanje koje je potrajalo do propasti Austro-ugarske monarhije uzrokovalo je usmjeravanje velikih investicija u razvoj grada i riječke luke kako bi Ugarska u svom, istočnom dijelu Monarhije (Translajtaniya) razvila trgovački emporij koji bi mogao parirati, pa onda i konkurirati austrijskom Trstu. Pojedinaac koji se nalazio na čelu grada u prva dva i pol desetljeća postojanja Provizorija bio je Giovanni de Ciotta.

Giovanni de Ciotta Rijeku je htio preobraziti u veliki, kozmopolitski grad, obilježen monumentalnim zdanjima. Takva Rijeka trebala je biti potpuno drugačija od male mediteranske luke kakva je bila tijekom svog dotadašnjeg povijesnog razvitka. Kao što se može vidjeti na ulicama suvremenog grada Rijeke i primjerima koje ću dati u nastavku rada, Ciotta je svoju viziju uglavnom ostvario u 20-godišnjem periodu koji je proveo na čelu grada. Rijeka je doživjela potpunu preobrazbu, procvat i napredak u gospodarstvu, izgradnji grada i kulturi. Toliko je upečatljiv taj period od 1872. – 1896. pa je Ciotta već za svog mandata postao počasni građanin Rijeke, a na spomen ploči postavljenoj kao uspomenu na otvorenje palače Modello 1897. bio je opisan kao „veličanstveni gradonačelnik“ (*magnifico podesta*). Ciotta je projekt za projektom provodio u djelo sve do trenutka razlaza između riječkih patricija i vlade u Budimpešti kada je romantični odnos između dviju strana postao dio povijesti i Ugarska se preko Gubernija sve više uplitala u riječke poslove kako bi grad u potpunosti učinila dijelom svoje države, koja joj neće više služiti samo kao luka za uvoz i izvoz, već će biti sjedište budućeg ugarskog primorja.

Daljnji tekst sadržavat će kratku biografiju Giovannija de Ciotte, zatim povijesni razvoj Rijeke kroz 19. stoljeće koji je doveo do Ciottinog dolaska na gradonačelničku funkciju i uobličavanja njegove vizije u obliku urbanističkog plana koji je izrađen u riječkom Tehničkom uredu na početku njegovog mandata. Potrebno je spomenuti i izgradnju željeznice, napredak luke i razvoj riječke industrije budući da su se ti procesi odvijali paralelno s Ciottinim radom i zapravo omogućili gradonačelniku da u svojoj viziji Rijeku zamišlja kao velegrad i kozmopolitski grad, jer je razvoj Rijeke ovisio o razvoju njene luke i vezi sa zaleđem. Ciotta je bio vojni inženjer i posebno se posvetio građevinskim pothvatima pa je važno navesti najznačajnije infrastrukturne projekte koje je uspio provesti i

monumentalne građevine koje su izgrađene kao posljedica njegovog izravnog utjecaja ili zato što su bile uključene u Generalni urbanistički plan izrađen u Tehničkom uredu po njegovoj odluci. Na samom kraju bit će opisana promjena demografskih kretanja u Rijeci, te talijanizacija i mađarizacija Rijeke, koje su konačno dovele do preobrazbe identiteta grada u kojem su Hrvati u samo tri desetljeća od većinskog postali manjinski narod.

1. Giovanni de Ciotta – vojna i politička karijera

Giovanni de Ciotta, rođen je 1824. u Rijeci. Bio je sin doseljenika iz Firence koji se u gradu isticao kao vodeći trgovac drvom i unuk Andrije Ljudevita Adamića, Riječanina koji je obilježio razvoj Rijeke na početku 19. stoljeća radeći na izradi planova za cestovno i željezničko povezivanje grada s ostatkom Hrvatske, vlastitim poduzetničkim aktivnostima, te izgradnjom gradskog kazališta.¹ Giovanni de Ciotta pohađao je osnovnu i srednju školu u rodnom gradu, a nakon toga se zaputio u Beč na vojnu akademiju. Tamo je stekao zvanje vojnog inženjera. Ratno iskustvo stekao je na talijanskom ratištu. Prvi put tijekom revolucionarnih godina 1848./49. i ponovno tijekom ratova za ujedinjenje Italije 1859. U mirnodopskom razdoblju između 1849. i 1859. služio je u Veneciji i Veroni. 1859. godine, nakon bitke kod Solferina, odlučuje okončati vojnu karijeru i posvećuje se politici. Politički se svrstao među riječke autonomaše, te se zalagao za prvenstvo talijanske kulture i jezika u gradu. Radio je kao gradski savjetnik, bio izabran za riječkog predstavnika u hrvatskom saboru, ali njegov glavni interes bio je ulazak u ugarski sabor, budući da je u Ugarskoj kao i svi autonomaši vidio garanciju riječke autonomije i posebnosti u Monarhiji. U ugarski parlament uspio je ući 1869. Iste godine postao je voditelj riječkog ogranka Mađarske liberalne stranke. Godinu ranije postao je potpredsjednik riječke Trgovačke komore.²

Člankom 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe, tzv. „Riječkom krpicom“ grad Rijeka postao je posebni komad teritorija koji je pri sklapanju Nagodbe proglašen posebnim tijelom spojenim s ugarskom krunom, a dvije godine nakon Nagodbe, 1870. odlukom cara/kralja Franje Josipa I. osnovan je riječki Provizorij, privremeno rješenje koje je u stvarnosti grad podredilo ugarskoj vlasti i kao takvo se održalo do propasti Austro-ugarske monarhije 1918.³ Nakon osnivanja Provizorija, Rijeka je dobila novi gradski statut 1872., te je Ciotta izabran na gradonačelničku funkciju na kojoj se održao do 1896. kada je došlo do razlaza između riječkih autonomaša i ugarske vlade koja se od tada počela izravnije miješati u gradske poslove, počevši s ukidanjem povlastice riječkog gradskog vijeća koja mu je omogućavala da odluke iz parlamenta u Budimpešti potvrdi prije nego se počnu primjenjivati u Rijeci.⁴

Giovanni de Ciotta nakon ostavke na funkciji gradonačelnika povukao se iz javnog života i preostale godine svog života proživio u Lovranu. Zbog svojih je zasluga za napredak Rijeke već 1884. izabran za počasnog građanina. U njegovu ostavštinu u Rijeci ubrajaju se

¹ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 463.

² Istrapedia: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3980/ciotta-giovanni-de>, pristupljeno: 16.7.2021.

³ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 458.

⁴ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 459.

projekti poput izrade urbanističkog plana kojim je predodređen način na koji će se grad Rijeka u budućnosti širiti, zatim izgradnja vodovoda, kanalizacije, parka na Mlaki, novog gradskog kazališta, palača, tržnice i gradskog groblja na Kozali.⁵

2. Rijeka u 19. stoljeću – do Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868.

Nakon ukidanja Ilirskih pokrajina 1822. grad Rijeka vraćen je u sastav Ugarskog primorja. Riječki predstavnici u ugarskom saboru, Antun Mihanović i Andrija Ljudevit Adamić izradili su plan razvoja Rijeke i predstavili ga na zasjedanju u saboru, ali on nije prihvaćen niti proveden. Ipak, do revolucionarne 1848. Rijeka se uglavnom dobro razvijala, bez ometanja izvana. Međunacionalni sukobi bili su prisutni u jezičnoj dimenziji. Do polovice 19. stoljeća ideje Ilirskog pokreta zaživjele su i proširile se po hrvatskim zemljama. Shodno tome, ideje su zaživjele i među Hrvatima u Rijeci. Hrvatski jezik prevladavao je uglavnom među nižim slojevima građanstva, ali zalaganjem Antuna Mihanovića i Josipa Završnika u prvom redu, pa onda i ostalih boraca za hrvatski jezik, hrvatski se počeo probijati i u više društvene slojeve. Unatoč pozitivnim pomacima za hrvatski, jezici koji su i dalje prevladavali u javnom životu grada bili su latinski i talijanski. Gradska elita i političko vodstvo pretežito se služilo talijanskim jezikom, ali uglavnom iz praktičnih razloga. Riječko gradsko vodstvo bilo je sačinjeno uglavnom od istaknutih gradskih trgovaca. Njih nisu zanimali ideali Ilirskog pokreta, talijanskog Risorgimenta ili mađarskog nacionalnog pokreta, već osobni gospodarski interesi i politička i porezna autonomija Rijeke koja im je mogla olakšati poslovanje i stjecanje profita.⁶

Godine Bachovog apsolutizma (od 1852. do 1859.) u Rijeci obilježile su u najvećoj mjeri prepirke oko izgradnje planirane željeznice prema panonskoj nizini. U isto vrijeme, autonomaški pokret ojačao je i iskristalizirao svoje političke odrednice i uobličio ih u politički program 1860. Autonomaši su se unatoč svojim hrvatskim korijenima okrenuli prema Apeninskom poluotoku s kojeg su preuzeli svoja kulturna obilježja. Do Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. potpora riječkoj autonomiji u gradu je toliko ojačala da su na ulicama izbile demonstracije čiji je cilj bio odcjepljenje Rijeke od Hrvatske.⁷

⁵ Istrapedia: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3980/ciotta-giovanni-de>, pristupljeno: 16.7.2021.

⁶ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 456.- 457.

⁷ Isto. 457.-458.

Autonomaši, uglavnom pripadnici riječkog građanstva i gradske elite, u političkom su smislu bili vrlo pragmatični. Njihova naklonost pripadala je onoj strani koja je bila voljna Rijeci osigurati gradsku autonomiju i omogućiti nesputani gospodarski napredak. Hrvatski cilj bio je integrirati Rijeku u Bansku Hrvatsku, no Hrvati nisu imali političku moć ili kapital kojim bi se nametnuli u raspravi o pripadnosti Rijeke. Riječko građanstvo rješenje je vidjelo u Ugarskoj koja je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. bila voljna gradske poslove prepustiti komunalnoj vlasti, te u isto vrijeme investirati ogromne svote novca u razvoj riječke luke i industrije. Komunalnoj vlasti ostavljena je autonomija u upravi zato što su riječki autonomaši (Ungarezi) bili saveznici vladi u Budimpešti, za razliku od vlade i sabora Banske Hrvatske koje je tek trebalo mađarizirati i koji u datom trenutku još nisu bili spremni na pokornost i suradnju. Hrvatska se nije doživljavala kao ugarska provincija, već kao ravnopravno kraljevstvo u odnosu na Ugarsku. Ugarsko partnerstvo s Rijekom bilo je od velike važnosti. S druge strane, ulaganja u riječku luku i industriju bila su apsolutno nužna kako bi Ugarska mogla profitirati od trgovinske razmjene na Kvarneru, budući da Rijeka 1868. nije imala ni logistiku ni industrijska postrojenja koja su mogla poslužiti kao adekvatna izvozna luka čitave Ugarske.⁸

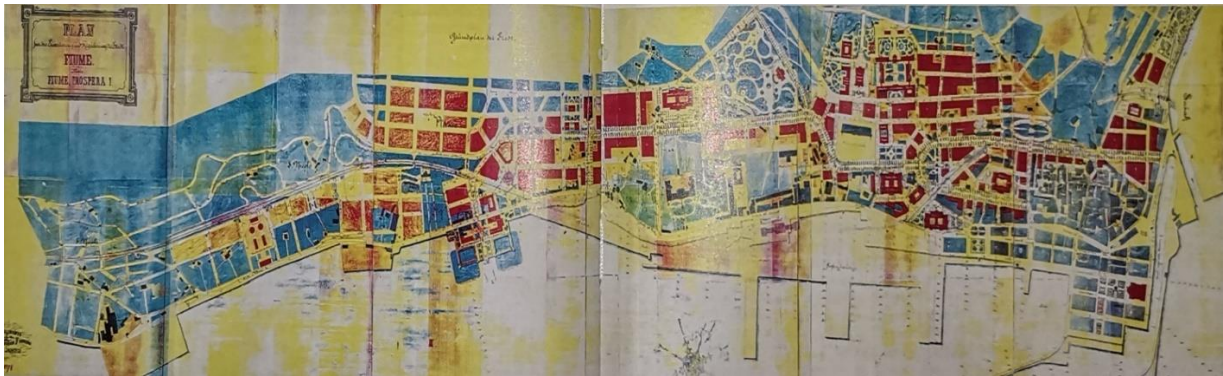
3. Ciottina vizija nove Rijeke – osnivanje tehničkog ureda i izrada urbanističkog plana

Gradonačelnik Ciotta, godinu dana nakon stupanja na dužnost (1873.) dao je ispuniti gradski Tehnički ured stručnjacima koje je predvodio pročelnik Isidor Vauchnig. Cilj ureda bio je kreirati Generalni urbanistički plan koji će širenje Rijeke organizirati i zaustaviti neplansku, tj. stihijsku gradnju. Originalni plan nije sačuvan, ali planirani izgled grada može se vidjeti na prikazu koji je izradio nepoznati autor pod nazivom „*Fiume prospera*“ iz 1874. Novi plan trebao se temeljiti na željezničkoj povezanosti Rijeke s Karlovcem i Pivkom, kao i na planiranoj proširenoj luci. Urbanistički plan predviđao je uređenje gradske infrastrukture: prometnica, kanalizacije i rekonstrukciju vodoopskrbe. Tako je 1882. provedeno čišćenje i dezinfekcija sabirnih kolektora, potom su regulirani potoci i podzemni tokovi i sagrađeni kanali za odvod otpadnih voda u more. 1894. sagrađena je zgrada crpne stanice *Zvir* iz koje su se punile vodospreme Plase i Kozala koje su gravitacijski opskrbljivale Rijeku pitkom vodom. Time je s radom započeo gradski vodovod. Pitka voda Riječanima je bila dostupna i u

⁸ Isto 458.- 459.

gradskim fontanama na Brajdi, Trgu Urmeny, ispred Kapucinske crkve, uz Mrtvi kanal i u gradskom parku Mlaka. Projektant svih fontana bio je Filibert Bazarig. Električna rasvjeta prvi put je u Rijeci uvedena 1885., ali samo u novo gradsko kazalište. 1890. izgrađene su termocentrale u zoni luke, no značajnija elektrifikacija i puštanje električnog tramvaja u promet provedeni su nakon Ciottinog mandata.⁹

Pored infrastrukturnih projekata, planirana je izgradnja nove Guvernerove palače (predviđeno je rušenje stare palače), gradske vijećnice, bolnice, skloništa, sirotišta, zatvorene gradske tržnice, gradskih parkova, burze, muzeja, vjerskih objekata i škola. Nisu svi planirani objekti izgrađeni, međutim, istaknuti objekti čija je izgradnja realizirana su: nova zgrada gradskog kazališta, dva paviljona gradske tržnice i ribarnice i nova Guvernerova palača.¹⁰

Slika 1. Natječajni plan *Fiume Prospera* iz 1874. Slika 1. Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 78.

⁹ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 96.

¹⁰ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 76.

4. Izgradnja riječke luke i industrije – temelj za provedbu Ciottine vizije

Generalni urbanistički plan bio je ambiciozan i planirao je pretvaranje Rijeke od malenog lučkog grada u trgovački emporij i kozmopolitski centar s velikom lukom na Jadranu. Prostor na kojem se grad mogao širiti bio je vrlo ograničen budući da se grad Rijeka nalazi na jako malenom prostoru između morske obale na svom južnom dijelu i brdovitog područja na sjeveru. Riječka veza sa zaleđem od 1873. je osim cesta Lujzijane i Karoline uključivala i željezničku vezu prema hrvatskim i slovenskim zemljama. Dobra prometna povezanost bila je preduvjet za brži razvoj luke. Pruga i željeznički terminali omogućili su proširenje lučkog akvatorija velikim lukobranom, nasipavanjem obale, gatovima za pristanak brodova i izgradnjom skladišta uz obalu.¹¹ Moderna luka građena je pod vodstvom francuskog graditelja Hilariona Pascala. Zaštitni lukobran (*Molo longo*) postupno je proširivan do dužine od 1750 metara i zatvarao je lučki bazen veličine 52 hektara. Putnička luka smještena je na Adamichev gat, a Gat Zichy, Rudolfov gat i Gat Marije Valerije¹² bili su dio teretne luke.¹³

Razvoj luke i pomorskog prometa u 1880.-im godinama obilježila je kriza prilikom prelaska s plovidbe jedrenjacima na naprednije parobrode. Riječki brodari pokušali su preživjeti i oporaviti svoju djelatnost prelaskom na plovidbu parobrodima. Riječka trgovačka komora više je puta tijekom 1880.-ih i 1890.-ih upozoravala državne vlasti na problem riječke brodogradnje. Apeliralo se na vladu da zakonski potakne gradnju parobroda i remontnih instalacija koje su do tada bile ograničene na manje, privatne radionice.¹⁴ No zbog nezainteresiranosti ugarske vlade i skupoće materijala brodogradnja se nije uspjela preorijentirati na proizvodnju parobroda. Takvo stanje potrajalo je sve do početka 20. stoljeća kada je razvoj ratne flote Austro-ugarske potaknuo obnovu i razvoj brodogradnje.¹⁵

Unatoč problemima nastalim prilikom neuspjele tranzicije na plovidbu parobrodima, promet riječke luke u Nagodbenom je razdoblju bio u konstantnom porastu, što je riječku luku do 1913. po prometu dovelo do mjesta osme luke u Europi.¹⁶

¹¹ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 80.

¹² Današnji De Franceschiev, Orlandov i Visinov gat

¹³ Isto, str. 82.

¹⁴ Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 254.

¹⁵ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 462.

¹⁶ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 463.

Rast ukupnog prometa riječke luke u Nagodbenom razdoblju:

Godina	Ukupni promet(u tonama)
1875.	165.300
1885.	540.500
1895.	926.900
1905.	1,396.400

Tablica 1. (Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 242.)

Preko riječke luke najviše se izvozilo pšenično brašno i šećer, a nešto manje drvna građa i duhan. S druge strane, najveći dio uvoza činili su ugljen, nafta i riža.¹⁷ U Rijeci su bile smještene i brojne tvornice i poduzeća koja su nastala kao posljedica velikih investicija ili privatne inicijative. Gradonačelnik Ciotta bio je pokrovitelj i promotor Tvornice torpeda Whitehead od koje se obogatio kao i njen vlasnik i izumitelj torpeda Robert Whitehead.¹⁸ Od ostalih pogona u Rijeci su se nalazili Rafinerija nafte, Ljuštionica riže, Tvornica papira, tvornica drvene ambalaže i parketa, Tvornica čokolade, pržionica kave, tvornica likera, ulja, radionice sapuna, Tvornica kemikalija, Tvornica umjetnih gnojiva i Tvornica tanina.¹⁹

¹⁷ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 463.

¹⁸ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 56.

¹⁹ Isto, str. 50.

5. Arhitektura – Značajni građevinski projekti

Stil koji je obilježio većinu zdanja podignutih u vrijeme gradonačelnika Ciotte bio je historicizam. Historicizam je pristup umjetnosti u kojem se inspiracija u potpunosti crpi iz prošlosti, u stilovima koji su u nastali, bili korišteni određeno vrijeme i naposljetku napušteni. Historicizam vraća stilove prošlosti u suvremenu upotrebu. Razdoblje historicizma trajalo je od Francuske revolucije 1789. ili od kraja revolucija u Europi 1848. do pojave secesije na kraju 19. stoljeća ili do početka Prvog svjetskog rata.²⁰ Riječka arhitektura bila je pod jakim utjecajem gradnje u Budimpešti. Velike mađarske investicije u Rijeku pozitivno su utjecale na kvalitetu gradnje i visinu objekata. Tako su riječke historicističke građevine u pravilu građene za kat ili dva više od zagrebačkih. Vrhunac historicističke gradnje u Rijeci bila je nova Guvernerova palača, dovršena 1896.²¹

Gradnja je u Rijeci u Ciottinom razdoblju uglavnom bila pokretana od strane dviju skupina: gradske vlasti koja je projekte provodila s ciljem izgradnje modernog kozmopolitskog grada i vlasti Gubernija koja je bila vođena ugarskim pomorskim interesima. Obje strane gradile su monumentalne višekratnice kako bi gradnja odražavala riječke aspiracije usmjerene prema stvaranju velikog i prosperitetnog emporija na Jadranu, ali i zbog pragmatičnosti, budući da prostora za gradnju u Rijeci nije bilo mnogo.²²

5.1. Zgrada kraljevskog pomorskog Gubernija

Riječke guvernere postavljao je kralj na prijedlog ugarske vlade i njihova uloga bila je nadzor javne uprave u Rijeci i pomorstva na području od Rijeke do Karlobaga (Primorje Translajtanije). Guvernerska funkcija povjeravana je samo pripadnicima starih mađarskih magnatskih obitelji.²³ Guverner Agoston Zichy koji je dužnost obnašao od 1883. do 1892. zalagao se za razvoj mađarske trgovine u Rijeci. Zato je inicirao izgradnju upravne palače Kraljevskog pomorskog Gubernija koja je trebala poslužiti za smještaj administrativnih djelatnika i ostalih službenika potrebnih u pomorskom poslovanju Gubernija. Na mjestu gradnje stajalo je lučko skladište koje za potrebe nove palače srušeno čime se zgrada

²⁰ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 12.

²¹ Isto, str. 38.

²² *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 466.

²³ Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 231.

Kraljevskog pomorskog Gubernija našla u neposrednoj blizini mora. Izgradnja je bila skupa, ali se mogla brzo dovršiti zbog poreznih olakšica koje su mađarski zakoni pružali investitorima prilikom gradnje u Rijeci.²⁴

Slika 2. Zgrada bivšeg pomorskog Gubernija (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str.203.)

5.2. Palača Jadran

Za potrebe mađarskog Gubernija već je urbanističkim planom iz 1873. najavljena gradnja nove guvernerove palače, na uzvišenju iznad centra grada i izvan nekadašnjih srednjovjekovnih zidina. Predviđeno je rušenje stare, skromnije guvernerove palače, sagrađene po projektu Antona Gnamba. Na mjestu stare palače 1894. započela je gradnja palače parobrodarskog društva *Adria*.²⁵ *Adria* je osnovana 1882. kada su se Mađari povukli iz austro-ugarskog parobrodarskog i osiguravajućeg društva *Lloyd*, smještenog u Trstu. Uskoro je osnovano i ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo *Ungaro-croata* koje je trebalo biti

²⁴ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 200.

²⁵ Isto, str. 227.-228.

konkurencija austrijskom *Lloydu* na Jadranu Udruženje *Adria* dominiralo je riječkom trgovinom na tržištima Zapadne Europe i Amerike.²⁶ Izgradnju palače vodio je arhitekt Giacomo Zammatio. Već 1895. podignut je krov, a 1897. gradnja je završena. U prizemlju i na prva dva kata predviđen je smještaj poslovnih prostora, a zadnja dva služila su kao stambeni prostori za više činovnike.²⁷

Slika 3. Palazzo Adria (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 227.)

5.3. Velika tržnica i tržnica na Brajdi

1881. na Trgu Urmeny²⁸, tj. na nasipanom dijelu grada koji se prostirao od današnjeg Mrtvog kanala do Rive Boduli otvorena su dva paviljona Velike tržnice u Rijeci, izrađena po projektu Tehničkog ureda pod vodstvom arhitekta Isidora Vauchniga. Paviljoni su podignuti u samo godinu dana (1880. – 1881.). Prethodeći paviljonima izgrađena je prva pokrivena tržnica na tom prostoru, u koju je smještena ribarnica. Natkrivene tržnice nastale su kao rezultat smišljenog plana vezanog za što povoljnije opskrbljivanje građana, te kao mjesto

²⁶ *Temelji moderne hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska, 2016., str. 463.-464.

²⁷ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 228.

²⁸ Današnje ulice V. Lisinskog i G. Verdija

susreta tj. svojevrsnog foruma u Rijeci. Bile su najsuvremenije građevine za tu funkciju u to vrijeme. Grad se od početka 18.st. širio prema moru nasipavanjem – novi dio grada naziva se Novi grad (*Civitas nova*). Rast stanovništva primorao je gradsku upravu da razmišlja o smještanju nove tržnice izvan gradskih zidina. Stanovništvo se povećava razvojem industrije i pomorstva. Današnji trg pred Kazalištem i čitav prostor do sadašnje obale nasuti su postupno od 1825. do kraja 19. st. Prvo je nasut prostor do linije Verdijeve ulice gdje je bio Trg Urmeny, prvenstveno nasut kako bi služio kao vojno vježbalište. Na mjestu gdje su sada pokrivene tržnice i ribarnica zasađena su 1861. dva reda platana, a na dnu te aleje započeta je 1865. po projektu Antonija Deseppija gradnja ribarnice uz samu obalu mora. Stara je ribarnica pročeljem bila okrenuta prema obali gdje su ribari iskrcavali ribu na malom, drvenom molu.²⁹

Slika 4. Interijer i pročelje nove tržnice (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti str. 101.)

Na zapadnom dijelu grada, ubrzo se također javila potreba za izgradnjom nove tržnice, uzrokovana porastom stanovništva i izgradnjom glavnog kolodvora, hotela i novih stambenih

²⁹Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 98. – 102.

čtvrtni na zapadu Rijeke. Velika tržnica u središtu grada bila je predaleko za stanovnike zapadnog dijela grada. Projekt izgradnje tržnice na Brajdi u sklopu nove gradske četvrti trebao je osigurati dovoljno prostora za rješenje stambenog pitanja i tržnice na zapadu Rijeke. Projekt su inicirali i financirali Komunalna banka i Robert Whitehead, a arhitektonski projekt izradio je Giacomo Zammatio. Gradnja tržnice na Brajdi odraz je podizanja životnog standarda Riječana, porasta populacije u gradu i njegovog fizičkog širenja, jer više nije bio ograničen samo na prostor od Rive do ruba nekadašnjih srednjovjekovnih gradskih zidina, već se počeo širiti i na tadašnja prigradska naselja.³⁰ Gradnja gradske četvrti na Brajdi trajala je od 1890., a izgradnja paviljona tržnice započela je 1895. i poput paviljona velike tržnice u centru grada, bila je dovršena za godinu dana.³¹

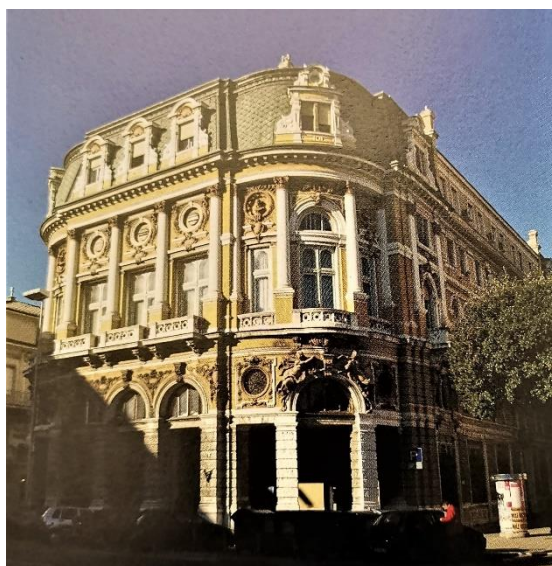
Slika 5. Plan gradnje tržnice Brajda (Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, Rijeka, 2007., str. 217.)

³⁰Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 216.-218.

³¹Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 104.

5.4. Palača Modello – projekt od posebne važnosti za gradonačelnika

Današnja palača Modello građena je kao sjedište *Riječke banke i štedionice*, institucije koja je gradila paviljone riječke tržnice i u koju je vlastiti kapital imao gradonačelnik Ciotta.³² Nova palača bila je simbol riječke gospodarske konkurencije Trstu i osobnog zalaganja gradonačelnika da grad ispuni velebnim zdanjima.³³

Slika 6. Palača Modello (Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, Rijeka, 2007., str. 228.)

5.5. Novo gradsko kazalište i neplanski nastanak pučkog kazališta Teatro Fenice

1883. u Municipalnom zastupstvu Rijeke vodile su se rasprave gdje bi se trebalo graditi novo kazalište. Staro Adamićevo kazalište ustupilo je mjesto palači Modello jer više nije bilo adekvatno za grad u razvoju i popravci na zgradi više nisu bili dovoljni za nastavak rada. Atelijer koji je projektirao novo kazalište bio je Fellner i Helmer, specijaliziran za gradnju kazališta i koncertnih dvorana. Fellner i Helmer gradili su kazališta u Beču, Budimpešti, Pragu, Zagrebu i mnogim drugim gradovima Austro-ugarske.³⁴ Riječko kazalište

³² Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 208.

³³ Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, str. 227.

³⁴ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 670.

je koštalo 313 tisuća fiorina. Grad se zadužio u Riječkoj banci i štedionici. Planirano je provođenje električne rasvjete kroz novu zgradu. Odlučeno je da će na otvorenju biti izvedena Verdijeve opere Aida i Ponchiellieve La Gioconde, za koje je izdvojena pozamašna svota novca. No, radi potpunog dojma nastojalo se napraviti nešto što u Rijeci do tada nije viđeno na ovako visokoj razini. Kazalište je trebalo biti simbol riječke budućnosti koju će obilježiti gospodarski i društveni napredak. Najbolji način na koji se takav dojam mogao postići u to je vrijeme bilo postavljanje električne rasvjete u kazalište. Električne instalacije i osvjetljenje nisu bile uobičajena pojava budući da se radilo o relativno novoj tehnologiji i planovi za elektrifikaciju čitavih gradova tek će početkom 20. stoljeća postati normalna potreba u razvoju. Paljenje električne rasvjete u kazalištu bila je senzacija zato što su to bile prve električne instalacije u gradu i k tome u tako raskošnom izdanju. Postavljanje rasvjete iščekivalo se i pratilo u lokalnim novinama.³⁵ Grad Rijeka u većoj je mjeri elektrificiran tek nakon 1885.³⁶

Slika 7. Općinsko kazalište (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str.248.)

Komunalno kazalište bila je stvar određenog prestiža grada Rijeke još od Adamićevog doba. Kazalište u centru grada davalo je Rijeci vrlo potrebnu ravnotežu u odnosu na luku i industriju koja se u njemu nalazila. Međutim, gradsko kazalište bilo je uglavnom rezervirano za imućnije građanstvo u kojem su prevladavali autonomasi i nedostupno običnom puku

³⁵La Bilancia, ponedjeljak, 16. ožujka 1885.

³⁶ Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 280.

sastavljenom u velikoj mjeri od fizičkih radnika u industriji koji se nisu mogli mjeriti s građanima po utjecaju ili imovini.³⁷ Gradnja novog, gradskog kazališta u Rijeci je stvorila priliku za nastanak pučkog kazališta, budući da je staro Adamićevo kazalište iz sigurnosnih razloga i opasnosti od požara moralo biti srušeno 1883. godine, a novo će se otvoriti tek u listopadu 1885.³⁸ Poslovnu priliku iskoristila je gospođa Caterine Riccotti. U vrtu svoje kuće na kraju današnje ulice Dolac, dala je između 1881. i 1882. izgraditi drveno, privremeno kazalište – Teatro Riccotti, koje nije uživalo prestiž i raskoš pravog kazališta, ali je imalo pozornicu i svojevrsne tribine koje su mogle poslužiti svrsi. Improvizirano kazalište nije imalo krov u početku, pa su predstave izvođene uglavnom ljeti. Kazalište nije zamišljeno kao trajno rješenje i zato u njega gospođa Riccotti nije mnogo ulagala, osim u nadstrešnicu, pozornicu i prostor za glumce i osoblje. Međutim, kada je nakon dovršetka komunalnog kazališta, ovo pučko svojim programom i dalje privlačilo publiku, gospođa Riccotti i njeni nasljednici odlučili su se na rušenje montažnog kazališta i gradnju modernog objekta, prikladnog za tako popularno mjesto, ali i grad koji ubrzano raste i napreduje. Teatar Riccotti prilikom prve nadogradnje i podizanja nadstrešnice i prostorija za glumce promijenilo je ime u Teatro Fenice. Predstave su se u komunalnom kazalištu izvodile na talijanskom jeziku, ali Teatro Fenice dopuštao je jezičnu raznovrsnost što su iskoristili uglavnom Mađari.³⁹

Pučki teatar zapamćen je po posebnom, ugodnom ambijentu koji je tamo vladao kada su se gledatelji okupili prilikom izvođenja predstava, a taj sentiment prisutan je i u novinskoj rubrici koja je izvještavala o programu kazališta.⁴⁰

³⁷Isto, str. 234.

³⁸Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca: <https://hnk-zajc.hr/o-kazalistu/povijest-kazalista/>, pristupljeno: 20.8.2021.

³⁹Radmila Matejčić, Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas, str. 324.-326.

⁴⁰*La Bilancia*, ponedjeljak, 7.7.1884.

Slika 8. Teatro Ricotti – Fenice (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str.255.)

5.6. Filodrammatica

Novo komunalno kazalište u čijem je sadržaju mogla uživati klasa imućnijih ljudi u gradu bilo je dijelom i odraz potrebe za takvom vrstom sadržaja u Rijeci s kraja 19. stoljeća. Već od polovice stoljeća mogućnosti građanske klase u Rijeci stabilno se povećavaju, a Nagodba iz 1868. i novi kapital koji je Ugarska usmjeravala prema Kvarneru samo su ubrzali priljev inteligencije u grad. Pripadnici tog dijela društva nisu se bavili fizičkim radom poput onih radnika koji su u Rijeku došli zbog potražnje za zaposlenicima u novoj industriji. Inteligencija je bila zaposlena u državnim ustanovama i školama. Takvi poslovi ostavljali su im dosta vremena u danu kako bi se mogli posvetiti aktivnostima van njihove profesije. Višak slobodnog vremena pojedinci iskorištavaju tako što se okupljaju u udruženjima u kojima se bave kulturnim i zabavnim aktivnostima. No i taj dio riječkog društvenog života bio je obilježen nadmetanjem među riječkim Hrvatima, Mađarima i autonomašima. Jedno od riječkih kulturnih društava bilo je *Filharmonijsko-dramsko društvo* koje je predvodio Juraj Vranczyany.⁴¹ Vranczyany je tijekom svog života bio i čelni čovjek Kluba prirodnih znanosti, Hrvatske čitaonice i Društva za unaprjeđenje hrvatstva i riječki mecena.⁴² *Filharmonijsko-dramsko društvo* izvodilo je svoje aktivnosti u dvorani Domoljubnog kazina (zgrada Radio

⁴¹ Radmila Matejčić, Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas, str. 261.

⁴² Novi list: <https://www.novolist.hr/ostalo/mecene-donatori-graditelji-sto-su-nama-vranczyanyji-danas/>, pristupljeno: 23.8.2021.

Rijeke) od 1884., ali je 1889. moralo preseliti u novu zgradu jer je zgradu Domoljubnog kazina na inicijativu Erazma Barčića, otkupilo udruženje hrvatskih domoljuba u Rijeci i u tu zgradu smjestilo hrvatsku Narodnu čitaonicu⁴³. U *Filharmonijsko-dramskom društvu* bilo je mnogo uglednih Riječana, pripadnika građanskog sloja. Oni sebe nisu poistovjećivali s Hrvatstvom, pa su odlučili podići vlastiti društveni dom. Na današnjem Korzu, malo zapadnije od zgrade Radio Rijeke, izgrađena je nova zgrada Filodrammatice, uz pomoć kredita Riječke banke i štedionice i financijske pomoći Hanibala Ploecha. Za izradu projekta zaposlen je arhitekt Giacomo Zammattio.⁴⁴ Hanibal Ploech je poput Vranyczanyja bio jedan od riječkih poduzetnika i imućnika. Zajedno s Josipom Gorupom, gradonačelnikom Ciottom i Robertom Whiteheadom činio je grupu najmoćnijih privatnika u Rijeci svoga vremena. Obogatio se kada je ušao u suradnju s Whiteheadom, Ciottom i Giovannijem Luppisom na izradi torpeda. Osim izdašne potpore u izgradnji Filodrammatice, Ploech je po Rijeci gradio i stambene blokove i zgrade, a najpoznatija ostavština je palača na Žabici, nazvana po obiteljskom imenu.⁴⁵

Slika 9. Filodrammatica (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str.262.)

⁴³ Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, str. 195.

⁴⁴ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 262.

⁴⁵ Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, str. 249.

5.7. Guvernerova palača i jačanje ugarskog utjecaja u Rijeci

Mađari su u dva desetljeća od uspostave Provizorija u Rijeci u grad uložili puno veći kapital od lokalnih poduzetnika Rijeke. Sukladno tome, mađarska kontrola nad gradom preko institucije Gubernija postaje sve izrazitija u 1890.-im godinama. Gubernij je morao izgraditi zdanje dostojno mađarske vlasti u Rijeci. Guvernerova palača služila je kao rezidencija riječkog guvernera, ali i kao mjesto sastajanja državnih i gradskih predstavnika i sve poslove vezane uz riječki Gubernij.⁴⁶

Problem za guvernere predstavljalo je povlačenje sredstava iz Budimpešte. Na mjestu guvernera tada se našao Ljudevit Batthyany kojem je bilo jako stalo da se projekt novog sjedišta riječkog guvernera provede u djelo. Stara guvernerova palača bila je izgrađena po projektu Antona Gnamba 1779. pa je na kraju 19. stoljeća već jako dotrajala, a bila je i nedovoljno raskošna i veličanstvena, nedostojna 'vlasti i nacije'. Unatoč poteškoćama, Gubernij je uspio prikupiti sredstva za izgradnju nove palače. Nova zgrada građena je na zemljištu obitelji Meynier, koje se nalazilo na povišenom mjestu iznad centra grada i guverneru će u novoj palači simbolički pružati položaj iznad grada kojim upravlja. Projektant zgrade bio je Alajos Hauszman, mađarski arhitekt poznat po obnovi zgrade parlamenta u Budimpešti. Upornošću i zalaganjem guvernera Batthyanyja, palača je izgrađena u periodu između 1883. i 1887. Na Batthyanyjevu nesreću, on je morao napustiti položaj guvernera prije nego se uspio useliti u novu rezidenciju.⁴⁷

⁴⁶ Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 218.

⁴⁷ Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, str.241.-244.

Slika 10. Guvernerova palača (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 220.)

5.8. Gradnja zgrade hrvatske gimnazije na Sušaku

Nakon osnutka riječkog Provizorija, Velika hrvatska gimnazija u Rijeci je pored Narodne čitaonice bila jedna od rijetkih preostalih institucija koje su pružale otpor mađarizaciji i talijanizaciji grada. Ni gradska ni državna vlast nisu skrivale svoje ciljeve usmjerene potpunom uklanjanju hrvatskog jezika iz javnog života grada Rijeke i njegovih školskih ustanova. Preseljenje hrvatske gimnazije iz Rijeke na Sušak odvijalo se u dvije faze. Prvo je riječki magistrat 1881. godine primorao hrvatske gimnazijalce i njihove profesore na preseljenje na Fiumaru, u kuću Adamich.⁴⁸ Nakon toga, 1896. Mađari su uspješno odstranili hrvatsku gimnaziju s desne obale Rječine i premjestili ju na Sušak, čime je dodatno oslabljen hrvatski utjecaj u gradu. Sada su se u njemu nalazile samo one obrazovne institucije koje su djelovale na talijanskom i mađarskom jeziku⁴⁹ (Talijanska gimnazija i mađarska Kraljevska velika gimnazija). Riječka/Sušačka Velika gimnazija bila je druga po veličini, tj. broju učenika u Banskoj Hrvatskoj, iza zagrebačke gimnazije. Pohađali su ju učenici ne samo iz Rijeke i Primorja, nego i iz Gorskog kotara i Istre. Stvorila se potreba za novom zgradom koju

⁴⁸*La Bilancia*, četvrtak, 21. srpnja 1881.

⁴⁹Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 271.

će moći pohađati veliki broj hrvatskih učenika. Mađari su bili protiv gradnje nove hrvatske škole u Rijeci. Naprotiv, stvarali su pritisak da se ona ukine, argumentirajući da u Rijeci postoji već previše gimnazija. Međutim, sumnje u potrebu izgradnje nove zgrade gimnazije odagnao je Izidor Kršnjavi, ministar u vladi Khuena Hedervaryja u Zagrebu. Nalazeći se na čelu *Odjela za bogoštovlje i nastavu*, Kršnjavi je pronašao kompromisno rješenje za problem nove gimnazije. Dogovorom je ona prebačena na Sušak, ali je ban Khuen Hedervary pristao na podmirenje troškova izgradnje nove zgrade iz dijela prihoda Banske Hrvatske kojima se prema Nagodbi iz 1868. upravljalo zajednički. Projekt za novu gimnaziju predviđao je gradnju velike, raskošne palače. Tome se protivio riječki guverner Ljudevit Batthyany, vidjevši veliku hrvatsku školu kao prijetnju ideji približavanja Rijeke Mađarskoj. Unatoč Batthyanyjevim prosvjedima, Izidor Kršnjavi uspio se izboriti da se nova gimnazija financira i sagradi pod uvjetima koje je isposlovao, time nadoknađujući vlastiti neuspjeh u očuvanju hrvatske gimnazije u gradu Rijeci.⁵⁰

Slika 11. Hrvatska gimnazija u Sušaku (Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 489.)

⁵⁰Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002., str. 484. – 490.

6. Demografske promjene – porast stanovništva i promjene u narodnosnom sastavu Rijeke

Broj stanovnika grada Rijeke bio je u blagom, prirodnom porastu do osnivanja Riječkog provizorija 1870. godine. U sljedećih nekoliko desetljeća mađarske uprave došlo je do naglog povećanja broja stanovnika, uglavnom ne zahvaljujući prirodnom prirastu, nego imigraciji. Novi stanovnici pristizali su uglavnom iz riječke okolice poput Gorskog kotara, ostalih kvarnerskih mjesta i iz Istre, ali i iz udaljenijih krajeva poput slovenskog zaleđa. Ljudi su doseljavali u tolikoj mjeri da je 40% gradskog stanovništva početkom 20. stoljeća nije potjecalo iz samog grada.⁵¹

Promjena broja stanovnika Rijeke i njenih podopćina od 1869. do 1910.:

	Rijeka	Plase	Drenova	Kozala	Ukupno
1869.	13.314	2.095	845	1.630	17.884
1880.	16.169	2.678	838	2.247	21.932
1890.	19.449	5.851	984	3.846	30.130
1900.	28.788	4.618	1.062	3.630	38.098
1910.	34.199	8.026	1.158	6.225	49.608

Tablica 2. (Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str.233.)

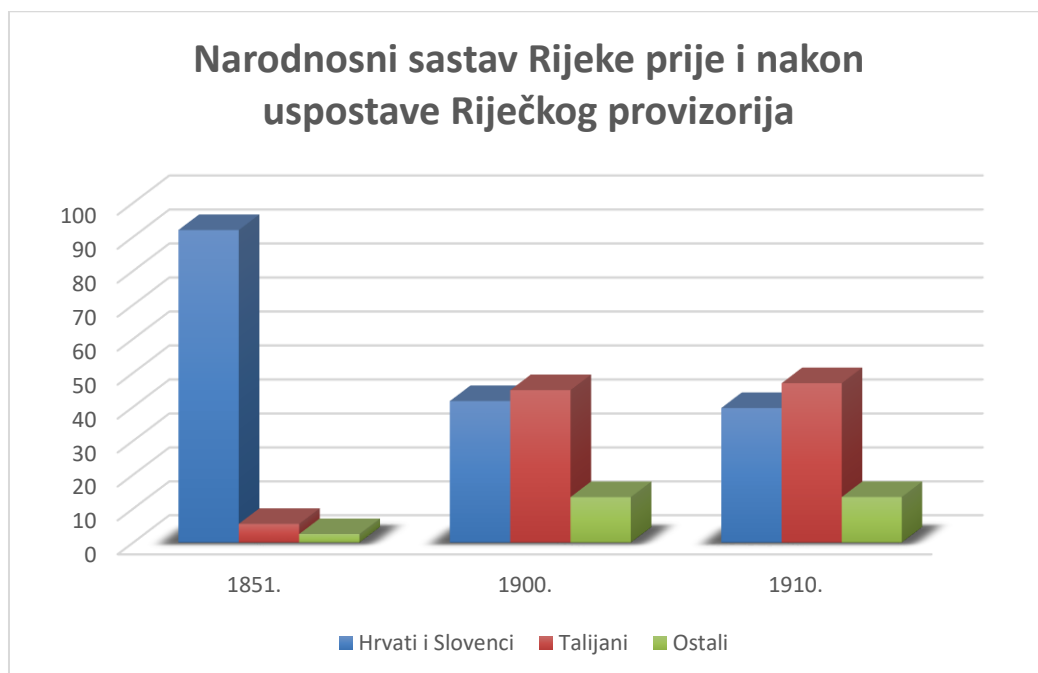
To je iskoristila mađarska uprava koja je od početka svoje vlasti nastojala u političkom smislu ukloniti Hrvate i hrvatski jezik. Kao što je već spomenuto, to su činili u prvom redu opstruiranjem izvođenja nastave na hrvatskom i eliminacijom hrvatskih škola na zapadnoj strani Rječine, što je 1896. kulminiralo odlaskom hrvatske gimnazije na Sušak. Mađarska uprava dopuštala je talijanizaciju Rijeke za koju se zalagala gradska uprava koja se sastojala od riječkih autonomaša na čelu s Ciottom, zato što je ona za razliku od hrvatske struje pružala ruku suradnje i stabiliziranju mađarske vlasti u Rijeci. Tako je Rijeka bila izložena talijanizaciji i mađarizaciji do pada Monarhije 1918. Iako je u stvarnosti Ugarska

⁵¹Tablica 2. Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str.233.

nakon nagodbe potpuno zagospodarila Rijekom, službeno su Hrvati uvijek mogli stvarati prepreku trajnom održanju mađarske prevlasti u Rijeci, budući da je prema Nagodbi pitanje pripadnosti Rijeke još uvijek bilo nerazjašnjeno.⁵²

Hrvati nikad nisu odustali od borbe za Rijeku, unatoč tome što su gotovo uvijek bili financijski i politički nadjačani. Bez obzira, mađarska uprava morala je odnaroditi Rijeku kako bi grad mogla jednom potpuno integrirati u Ugarsku. Iz tog razloga vrlo su važni popisi stanovništva Monarhije. Mađarima je na ruku išla promjena popisnog sistema primijenjena 1880. Po novom sistemu, popis više nije kategorizirao stanovnike prema materinjem jeziku, nego prema uporabnom jeziku koji stanovnici koriste u međusobnom obraćanju u svakodnevici, što ne mora nužno biti prvi naučeni jezik, dakle materinji. Na taj način u Rijeci se barem prema službenim podacima dogodila potpuna zamjena etničke većine u gradu. Hrvati i ostali Slaveni koji su u Rijeci prema popisu iz 1851. činili preko 90% stanovništva, do 1900. njihov je udio pao na 41,7%⁵³ i 1910. kada se navodi samo 39,65% Hrvata i Slovenaca⁵⁴.

Grafički prikaz promjene u narodnosnom sastavu grada Rijeke između 1851. i 1910.:

⁵² Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 233.

⁵³Isto

⁵⁴Daniel Patafta, *Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine*, Zagreb, 2004.

7. Talijanizacija i mađarizacija Rijeke

Gospodarski interesi grada Rijeke bili su u vremenu Provizorija poistovjećivani s ugarskim gospodarskim interesima. Ugarski kapital činio je većinu investicija u gradsku luku i industriju. Lokalni poduzetnici, imućnici i gradska vlast uza sve svoje napore, nisu bili u stanju parirati Mađarima. Grad je gospodarski bio pod nadzorom i vlašću Budimpešte, bez pravog izazivača iz redova autonomaša ili Hrvata. Međutim, situacija je na području jezika i pripadnosti naciji bila potpuno drugačija. Investicije i trgovina mogli su učiniti od Rijeke grad podložan ugarskim gospodarskim ciljevima, ali stanovnike se nije moglo preko noći natjerati da se odreknu svoje baštine i svijesti o pripadnosti gradu Rijeci ili hrvatskom narodu. Ključ za stvaranje Rijeke po zamisli bilo koje od tri velike ideološke grupacije u gradu nalazio se u obrazovanju i kulturnom djelovanju. U 90-im godinama 19. stoljeća izlaze radovi o riječkoj povijesti koji ju nastoje povijesno vezati uz Italiju, baveći se uglavnom antičkim izvorima i dokazima o talijanskim obilježjima Rijeke.⁵⁵

Hrvatima je u ovom nadmetanju bilo teško izboriti se za vlastite interese. Gubernij i gradska vlast na čelu s gradonačelnikom nadmetali su se u preobražavanju etničke hrvatske većine u gradu u novu snagu za vlastite interese, mađarske (državne) ili talijanske (gradske). Kako bi to postigli i jedni i drugi oslanjali su se na prosvjetu, tj. gradnju i jačanje školskih institucija. Gradske vlasti ukinule su hrvatske osnovne škole u 70-im godinama. Umjesto njih osnovane su talijanske škole. Pored toga, talijanski je proglašen i nastavnim jezikom u osnovnoj školi na području grada. Mađari su u istom desetljeću osnovali prvu vlastitu osnovnu školu, te onemogućili osnivanje srednjih škola na talijanskom jeziku. Hrvatski jezik vrlo je brzo uklonjen iz školskog sustava u gradu. Ostao je prisutan samo u osnovnim školama u riječkim podopćinama Plase, Kozala i Drenova, tj. prigradu, te u hrvatskoj velikoj gimnaziji. Međutim, čak su i prigradske osnovne škole ubrzo talijanizirane, a u posljednjoj godini Ciottinog mandata, 1896., hrvatska gimnazija premještena je na Sušak. Protjerivanjem te posljednje hrvatske institucije sa teritorija Provizorija, hrvatski školski sustav nastavlja se u potpunosti razvijati na Sušaku gdje se gradi nova zgrada gimnazije, Trgovačka akademija, te nove osnovne i srednje škole. Sušak i njegove prigradske općine s istočne strane: Podvežica, Draga i Kostrena služe kao otpor denacionalizaciji Kvarnera za vrijeme Ciotte, ali i kasnije, sve do pada Monarhije.⁵⁶

⁵⁵ Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. str. 269.-271.

⁵⁶Isto.

ZAKLJUČAK

Giovanni de Ciotta obnašao je funkciju riječkog gradonačelnika u vrijeme idealnih odnosa između Rijeke i Ugarske, kada su se u grad slijevale ogromne investicije i jedinu prepreku značajnijem usponu Rijeke predstavljao je skućeni geografski prostor na kojem se Rijeka nalazila i mali teritorij Provizorija koji je bio u potpunosti okružen teritorijem Banske Hrvatske i uglavnom nedostupan za proširenje Rijeke. Kada su idealni odnosi između Rijeke i Budimpešte zahladili, Ciotta se povukao s vlasti i ostatak svojeg života proživio u svojoj vili u Lovranu. Iza gradonačelnika Ciotte ostao je grad u koji je još trebalo puno investirati kako bi se približio svom jadranskom rivalu Trstu, ali svakako se nije više radilo o maloj, neprimjetnoj luci na Jadranu. Rijeka je iza Ciotte imala uređenu infrastrukturu, kanalizaciju, vodovod, prometnice i parkovi na Mlaki i ispred novog kazališta. U suradnji s Gubernijem uređen je lučki akvatorij i željeznica koja je grad povezivala s njegovim zaleđem. Riječka riva bila je ispunjena monumentalnim građevinama poput palače poduzeća *Adria* i zgrade kraljevskog pomorskog Gubernija. Palača Modello u kojoj je bila smještena *Riječka banka i Štedionica* i novo gradsko kazalište bile su najvažnije građevine za kulturni prestiž grada. Novi paviljoni tržnice i ribarnice na trgu Urmeny i tržnice na Brajdi bili su od velikog značenja za svakodnevni život Riječana, uz već spomenutu poboljšanu infrastrukturu. Za zasluge je Giovanni de Ciotta odlikovan od strane cara Franje Josipa I., a Riječani su ga počastili titulom počasnog građanina. Ciotta je odlično iskoristio povoljnu gospodarsku situaciju u kojoj se Rijeka našla nakon Nagodbe i unatoč ideološkim borbama u školstvu i u domeni prevlasti talijanskog ili mađarskog jezika nad Rijekom, ostao je upamćen kao gradonačelnik čiji je mandat obilježen izgradnjom Rijeke i općim napretkom grada.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura:

- *Temelji moderne Hrvatske*, Zagreb, Matica Hrvatska 2016.
- Radmila Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, Rijeka, 2007.
- Danilo Klen, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988.
- Daina Glavočić...et al., *Arhitektura historicizma u Rijeci*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002.

Znanstveni članci:

- Daniel Patafta, *Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine*, Zagreb, 2004.

Periodika:

La Bilancia, Fiume, 1867. – 1919.

Internetski izvori:

- **Giovanni de Ciotta:**

<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3980/ciotta-giovanni-de>

- **Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca:**

<https://hnk-zajc.hr/o-kazalistu/povijest-kazalista/>

- **Novi list: Doris Žiković, Mecene, donatori, graditelji: Što su nama Vranyczanyji danas?**

<https://www.novilist.hr/ostalo/mecene-donatori-graditelji-sto-su-nama-vranyczanyji-danas/>